

Några tankar om Osetvaken

Jan Sondell

Osetvaktens nedläggning har inspirerat till några tankar, främst angående möjligheterna att analysera den unikt långa observationsserien. Avsaknaden på preciserad vaktinstruktion och en ordentlig områdesavgränsning tillsammans med de mycket stora förändringar som skett i området under tiden gör detta svårt men inte helt omöjligt. Osetvaken hade även andra kvaliteter – den var en källa till systematisk kunskapsupbyggnad, särskilt de första åren då ornitologin var ett ovanligt fritidsintresse.

Inledning

När Närkes Ornitologiska Förening meddelade att Osetvaken skulle avslutas efter 50 år blev min första reaktion stor bestörtning. Det finns en viktig princip vid alla naturstudier och den är att man ska tänka sig noga för innan man avbryter en mångårig observationsserie i fält, och serien vid Oset var ju unikt lång. När detta skrivs, anser jag ändå att det var ett riktigt beslut att avsluta Osetvaken. Nedläggningen inspirerar mig dock att framföra en del tankar i anslutning till denna milstolpe och om svårigheter och möjligheter med inventeringar i allmänhet.

Sakuppgifterna till denna artikel är i huvudsak hämtade ur det egna minnet och från 24 års Osetrapporter i Kvismare fågelstations årsskrifter. FKF hade nämligen det formella ansvaret för vakttjänsten i Oset åren 1964 till 1987 och de åren publicerades fylliga årssammanställningar. Det huvudsakliga fältarbetet dessa år utfördes dock av Närkes Fältbiologiska Ungdomsförening.

Osets strategiska läge

Oset är beläget på sydvästra stranden av Hemfjärden, som är den västligaste fjärden i Hjälmaran. Ett betydande flyttstråk för främst ånder och vadare går på efter-

sommaren och hösten i den mellansvenska sjösänkan längs Mälaren – Hjälmaran mot Vänern eller Vättern. Oset ligger mycket strategiskt i änden av den ca 75 km långa Hjälmaran, just där flyttarna måste välja väg, antingen fortsätta västerut mot Vänern eller mot sydväst till Vättern. En annan del av denna flyttfågelström mot väster passerar in över Kvismaren via Seger-sjö och de öppna fälten längs Kvismare kanal.

Sjöfågeln flyger ofta relativt lågt över vattnet, särskilt i motvind, och en del av dem är benägna att rasta innan de fortsätter in över land. Vid de tillfällen Oset kunnat erbjuda bra rastlokaler (t ex vid lågt vattenstånd i Hemfjärden eller då lämpliga slamdammar funnits vid reningsverket) har också antalet rastande vadare och ånder varit stort. Sedan restaureringen av inre Rynningeviken blev färdig i mitten av 1990-talet har de flesta rastarna sökt sig dit.

Ett inte oväsentligt sträck av småfåglar kan också noteras i anslutning till västra Hemfjärden. Många fåglar undviker nämligen i det längsta att flyga över öppet vatten. Istället rundar de Rynningeviken, där man numera vid Venan har en utmärkt observationsplats. Även om Oset ligger lite vid

Figur 1 Utsikt över Oset från röt-tornet vid reningsverket under uppförande, februari 1955.

sidan om detta huvudstråk, passerar där åtskilliga sträckande tättingar, de som sneddar över innersta delen av viken.

Vaktområdets avgränsning

Åtminstone under de första decennierna var vaktområdet inte särskilt väl definierat. Mer eller mindre underförstått var ett område omfattade "Fågelparken Oset" som begränsades av Hjälmarens i öster, sankängarna upp till åkermarken i söder, sopstationsområdet i väster och Svartån i norr. Det som sågs och framför allt hördes norr om ån registrerades också. Dessutom inkluderades soptippen mer eller mindre med automatik. Den måste man passera på vägen ner till parken och där fanns ju faktiskt de flesta fåglarna från november till mars, då Oset i övrigt var tämligen öde.

Vidare inkluderades i artlistorna alla fåglar som sågs utanför området från utsiktspunkter inom vaktområdet. Eftersom sikten är fri ända bort mot Ässön (10 km österut), och man från det gamla tornet såg en stor del av Rynningeviken och även hade fri sikt in över Örebro, kunde åtminstone ibland åtskilligt fler fåglar än som fysiskt vistades i eller över det egentliga vaktområdet komma med i protokollen. Dessutom rådde åtminstone periodvis under 1950- och 1960-talet den uppfattningen att hela

jaktskyddsområdet, alltså Rynningeviken norr om Urholmen och ut till Gröna ö ingick i observationsområdet. Många vakter gjorde roddturer i detta stora område och antecknade allt av intresse.

Förändringar under 50 år

När vakten startade 1948 var Oset tämligen opåverkat av andra mänskliga aktiviteter än beteshållning. Ån var visserligen kanaliserad, men detta hade skett mer än ett halvsekel tidigare och bankarna var stadda i igenväxning med lövskog. Att Sveriges sjätte stad låg mindre än 5 km västerut märktes inte så mycket. På området närmast däremellan tippades nämligen stadens sopor. Renhållningsverksamheten och Hjälmarens sanka vassbeväxta stränder verkade dämpande på stadsbornas lust att förlägga fritidsaktiviteter till de sydöstra ytterområdena. Vattnet i ån var dessutom starkt förorenat då stadens avlopp utan rening passerade rakt ut i Hjälmarens Hemfjärden och Mellanfjärden fungerade vid den tiden som två gigantiska reningsdammar.

Osets omgivningar skulle snart väckas ur sin törnrosasömn och ett omfattande omvandlingsarbete ta vid. År 1954–55 byggdes nämligen stadens reningsverk intill sopstationen. Det medförde att sankängar

Jämfört med idag syns öppna våtängar utan vägar, diken och uppvuxen vegetation.

Foto: Jan Sondell

med våtmarksfåglar ersattes med stora bassänger av betong, röttorn och slamdammar, de senare var dock periodvis extraordinära vadarlokaler. I Ladviken och på Udden utfördes en del naturvårdsarbeten under 1950- och 1960-talen som hade inverkan på biotopen. Alsly röjdes på udden och vass slogs för att förbättra sikten från tornet och en del vaSSHögar lades upp för skrattnäsarna. En grävmaskin anlade hösten 1955 några dammar i och intill Svartåns gamla mynningsfåra på Udden i anslutning till Ladviken, detta för att skapa en variation av land och vatten för våtmarksfåglarna. En ny grävningssomgång företogs 1966, då ett helt nätverk av kanaler anlades på Udden.

Parallellt med detta expanderade sophögen snabbt. Sverige gick in det prylsamhälle där engångsförpackningar började användas av alla. Sophögen (som kontinuerligt täcktes med fyllnadsmassor) växte nästan fram till reservatsgränsen och byggdes dessutom upp rejält på höjden. År 1969 var dock området oåterkalleligen fullt och verksamheten flyttades några km norrut till det gamla övningsområdet vid I 3.

Förutom reningsverkets tillkomst och sophögens expansion skedde andra mindre förändringar i vaktområdet. Sophögsområ-

det "återställdes" genom något som engelsmännen brukar kalla "landscaping", det betyder att för att få det trevligare möblerar man om i terrängen och planterar in nya växter, anlägger strövstigar, utsikts- och rastplatser. Några år därefter (1974) drogs en cykelväg fram från tippen längs södra reservatsgränsen och vidare mot Hjälmarsberg.

Då tippningen av sopor upphörde skedde en kraftig nedgång i förekomsten av många fågelarter vid Oset. En art som gråsparv försvann t ex helt ur observationsprotokollet och andra arters förekomst minskade avsevärt. På grund av de dräneringar som blev nödvändiga vid anläggandet av cykelvägen men också på grund av en ny vattenregim i Hjälmaren på 1970-talet blev sankängarna torrare och det medförde även en nedgång i antalet våtmarksarter. Dessa negativa effekter föranledde så småningom att en serie åtgärder planlades och genomfördes för att förbättra biotopen inom reservatet. År 1979 "återställdes" t ex den gamla åfåran från mynningen på Udden upp till Övre Dungen.

År 1985 dämades och reglerades vattnet på ångarna mellan cykelvägen och sjön. Stigen från Dyna via ladan mot tornet stängdes och de besökande hänvisades till cy-

kelvägen. Ängsmarkerna rotorkultiverades också i samband med vattenregleringen. Den öppna marken vidgades dessutom vintern 1986–87 genom att Nedre Dungen högs ned och en ny utsiktsplats anlades i Mellandungen. Området runt den avverkade dungen belades med beträdnadsförbud. Åtgärderna syftade till att skapa ett större ostört våtmarksområde med ordentlig sjökontakt och med lämpligt reglerbart vattenstånd. Resultatet blev också över förväntan. Oset levde upp och blev åter en fågellokal av rang.

Vintern 1998/99 genomförs de mest omfattande schaktningsarbetena någonsin i fågelparken. Vi får hoppas att de kommer att bidra till både ökad tillgänglighet och ökad fågelrikedom kommande år.

Fågelskådning vid Oset

Under det första vaktdecenniet var besöksfrekvensen i Oset relativt låg. Under vår och höst mötte man kanske fem personer en söndag i Oset. Hobbyn att skåda fågel blev snabbt populär i slutet av 1950-talet och besökarna ökade i proportion därtill.

Samtidigt som besöksantalen steg gjordes Oset successivt mer lättillgängligt även för övriga stadsbor med bättre stigar och en utsiktsplattform vid Nedre Dungen.

Under slutet av 1950-talet inträffade en topp i observationsfrekvensen vid Oset. År 1958 bokfördes ca 150 observationsdagar. Hela perioden 1972–1982 låg antalet observationsdagar över 150 och utvecklingen är dokumenterad i FKF:s årsskrifter. Antalet observationsdagar nådde smått fantastiska 250 år 1980. Sedan har besöksfrekvensen sjunkit under 1980- och 1990-talen och har på senare år inte minst yttrat sig i svårigheter att överhuvud taget kunna mobilisera kandidater till ”vaktjänsten”. Rynningeviken – Venanområdet har dragit till sig de aktiva ornitologerna.

En annan viktig faktor i detta sammanhang, som inte får glömmas bort, är att ornitologerna med allt bättre kikare, handböcker och allmänt ökade kunskaper om olika arters utseende, läten och förekomst med åren fått allt lättare att lokalisera och bestämma sällsynta fågelarter.

Osets attraktionskraft på fåglarna

Den enskilt viktigaste faktorn som drog fåglar till vaktområdet var givetvis sophögen med omgivande äldre ogräsklädda tippområden. På sophögen fanns alltid ett utbud av mat både för måsfåglar, kråkfåglar inklusive stare och fröätande småfåglar, främst gråsparv och pilfink. Bland det stora antalet vanliga direkt eller indirekt sophögsrelaterade fåglar uppträdde dessutom ofta olika mer exklusiva arter, allt ifrån pilgrimsfalk till skärpiplärka. Sophögsepoken varade 1948–1969, alltså drygt 40 % av vaktperioden.

Både vid Oset och norr om tippen i Rynningeviken fanns under 1950- och 1960-talet stora kolonier av skrattnås (upp till ca 3 000 par), som dessutom indirekt bidrog till förekomsten av främst olika andarter. Näringstillskottet från det starkt förorenade avloppsvattnet gödde dessutom den grunda Hemfjärden, som hyste en stor population av främst sothöns, skäggdoppingar och gråtrutar.

De flesta förändringar som skett i Osetområdet under åren 1948–1998 har varit negativa för fågelförekomsten:

- den allt effektivare reningen av avloppsvattnet samt nedläggningen av de öppna slamdammarna 1974,
- sophögens flyttning 1969 och områdets uppsnygning,

- den ökande tillströmningen av folk till reservatet på grund av bättre tillgänglighet verkade störande på de små våtängarnas häckfågelfauna,
- i mitten av 1970-talet begränsade en ny vattendom vattenfluktuationerna i Hjälmaren, vilket minskade såväl våröversvämningarna som lågvattennivån på hösten, samt slutligen
- konkurrensen från det restaurerade området i inre Rynningeviken under 1990-talet, både om uppträdande fåglar och tillgängliga personer för vaktjänst.

Den mest positiva som hänt i Oset under åtminstone senare år var den åtgärdsplan som realiserades åren 1985–87 och som fortfarande medför att en rad mer eller mindre sällsynta våtmarksarter dyker upp i Oset, främst då på våren.

Allmänt om inventering

Det har publicerats förhållandevis få analyser av det väldiga observationsmaterial som samlats in under mer än 2 500 vaktveckor (se vidare artikeln på sidan 28).

Mot bakgrund av de stora förändringar som skett inom vaktområdet, och dessutom mot bakgrund av den variation i praxis för hur observationerna skulle gå till och vilka gränser som gällde för vaktområdet är detta kanske inte så oväntat. Observationsmaterialet är dessutom inte anpassat för datorbearbetning eller konsekvent sammanställt, utan finns för många år enbart som fältanteckningar och/eller artlister. Vad värre är, en betydande del av senare års observationer är dessutom på drift, alltså saknas när detta skrivs i det arkiverade materialet.

Innan möjligheterna till bearbetning kommenteras mer i detalj kan det kanske vara på sin plats att diskutera fågelinventeringar lite mer principiellt. Inventering av fågelsamhällen inom en väl definierad lokal är en klassisk studiemetod om man vill öka

kunskapen om förekomst och beståndsdynamik. Genom att utföra inventeringen på likartat sätt under en följd av år vill man också kunna göra resultaten jämförbara mellan åren. Sådana inventeringar görs för närvarande på en rad platser i Sverige.

Det första problemet man stöter på är att avgränsa lokalen så att inflytande från förändringar i omgivningen inte påverkar inventeringsområdet samtidigt som gränsproblemen minimeras. Vidare, och oftast viktigare, är att biotopförändringarna blir så små som möjligt i själva inventeringsområdet under studieperioden. Väljs studytan i öppna hagmarker eller växtliga skogar, som oftast är fallet vid häckfågelinventeringar, har man ådragit sig i ett hart när olösligt problem. Vegetationen är inte konstant mellan åren utan växer till förbluffande snabbt i relation till de långsiktiga resultat man oftast önskar. De trender som registreras kan alltså lika gärna bero på att vegetationen långsamt sluter sig i inventeringsområdet som att olika fågelarter allmänt minskar eller ökar. Ett bra exempel vid Oset på detta är det gamla öppna sophögsområdet från 1969, som idag delvis har trädartad vegetation. Se också figur 1.

Bara riktigt gamla träd på magra marker kan möjligen accepteras som oföränderliga under ett par tre decennier (t ex hedmark med hundraårig tallskog). En annan någorlunda stabil biotop kan tänkas vara betade strandängar utan inslag av högre vegetation, men vattennivå- eller nederbördsförändringar kan även här påverka vegetationen. I mellersta och norra Sverige har vi också vid havet en inte oväsentlig landhöjning och i insjöar förändras ofta regleringsregimen, som skedde i Hjälmaren på 1970-talet. Mot denna bakgrund kan man fråga sig vad det egentligen är man mäter med fågelinventeringar, allmänna förändringar över tiden i fågelsamhället eller på grund av biotopförändringar?

Figur 2 Flygfoto över Udden, november 1966. Det nyanlagda systemet av kanaler på udden syns tydligt liksom utsiktsplattformen i kanten av Nedre Dungen och åmynningen i bakgrunden. **Foto: Jan Sondell**

Vid Oset så har givetvis fågelfaunan starkt påverkats av de ovan redovisade anläggningsarbetena, men också av mera mellan åren svårdefinierade och inte kvantitativt registrerade förändringar i form av igenväxning, avverkning, vasslåtter och markbearbetning. En annan viktig faktor är bestetrycket, som ingalunda varit konstant, även om det funnits kreatur i området eller i delar därav under nästan alla de 50 åren.

Vilka analyser är meningsfulla?

Man kan mot bakgrund av ovanstående allmänna metodresonemang fråga sig vilka bearbetningar som är meningsfulla, om man med utgångspunkt i Osetmaterialet vill studera fågelfaunans utveckling i ett 50-årsperspektiv. Om man enbart behandlar sträckande och inte rastande fåglar, bör de femtio åren vara något mer likvärdiga. Skillnaderna är främst att hjälpmedel i form av kikare och kunskap om olika arter har ökat. Vidare utövar olika biotoper oli-

ka dragningskraft på lågtflygande sträckfåglar. Vadarna tar därför idag hellre vägen över Lillåmynningen – där de inbjudande rastningsområdena syns på långt håll – än via ladan vid Oset. Även om de ändå bestämmer sig för att inte rasta.

En annan svårdefinierad faktor är att vaktpersonalens ålder och erfarenhet och "vaktkulturen" varierat i vågor mellan olika tidsperioder och vaktgrupper. Vissa perioder tog man tämligen lätt på kompetensfrågor (hellre en oerfaren vakt än ingen alls) och på uppgiften att registrera fågelfaunan, medan det andra perioder skedde hårdare urval och observerades mycket intensivt. Antalet vakt dagar per år varierar också från ca 50 (första och sista åren) till 250 (1980). Är man medveten om dessa skillnader och tar dem i beaktande tror jag ändock att vissa jämförelser mellan åren är möjliga. Perioden med tippning av sopor (1948–1969) bör t ex för många arter hållas isär från åren därefter.

Verkligt stora förändringar i fågelfaunans sammansättning torde alltid gå att spåra. Ett klassiskt exempel är gulspärvens nedgång och återhämtning (se t ex Johansson 1998). Alla trender måste dock kritiskt granskas mot hur biotopförändringarna och observationskapaciteten i Oset enligt ovan kan ha påverkat just den aktuella arten under olika perioder. Ett försök att allmänt beskriva datamaterialets omfattning och innehåll under olika år görs på annan plats i denna tidskrift (sidan 28) till ledning för kommande intresserade analytiker.

Genom det ovan sagda har jag indirekt förklarat varför jag kommit till insikten att Osetvakten utan större saknad kunde läggas ner. Allt vi gör har ju en kostnads- och en nyttosida. Och nyttan motsvarar knappast längre insatsen att upprätthålla observationsverksamheten vid Oset. Mycket beror detta också på, som redan framhållits, att de bästa häckningsbiotoperna och rastplatserna inom västligaste Hjälmaren via människans ingrepp för ett stort antal arter sedan några år flyttats till inre Rynningeviken, belägen norr om själva den gamla "Fågelparken Oset".

Andra effekter av Osetvakten

Finns det då andra aspekter på Osetvakten, värda att kommentera? Om vi förflyttar oss tillbaka till tidpunkten för vaktstarten, kan vi konstatera att år 1948 var fältornitologin i Sverige en verksamhet som utövades av ett litet fåtal personer. Vill man göra en kyrklig jämförelse kan man tala om Ornitologiska Klubben i Örebro som en liten sekt med en karismatisk ledare. Osetvakten tillsammans med de välorganiserade

veckomötena, där fågelrapporter togs upp från hela landskapet blev en slags liturgi, som medverkade till klubbens sammanhållning och utveckling.

Vakthållningen var alltså oberoende av den eventuella möjligheten att objektivt registrera och förstå långsiktiga förändringar i fågelfaunan en briljant idé. Den ökade besöksfrekvensen i det för stadsborna lättillgängliga Oset och gav fågelskådarna anledning att anteckna och diskutera sina observationer på ett systematiskt sätt. Den tjänstgörande vakten kände ett speciellt ansvar och det mesta som rörde sig vid Oset blev på så sätt registrerat och kommenterat. Vaktinstitutionen bidrog både till att öka intresse och kunskaper om fågelfaunans sammansättning och numerär i en tid med utifrån dagens perspektiv begränsad ornitologisk erfarenhet och brist på goda fälthandböcker.

"Örebroare" var under 1950-talet väl representerade bland ledande ornitologer i Sverige. Jag tror att två faktorer var främsta förklaringen till detta: "mäster" Erik som den kunnige ledaren och Osetvakten som bas för och inspiration till uppbyggnaden av systematisk kunskap om fåglarnas förekomst hos intresserade i alla åldrar.

Efter ett par decennier var denna "kunskapseffekt" av vakttjänsten redan i stort sett överspelad. Bredden i fågelskådandet var mycket större och information fanns att få på många andra sätt: nya böcker och tidskrifter, fler fågelstationer och föreläsningar, billiga bil- och så småningom flygresor etc.

Referenser

Johansson, L. 1998. Osetvakten – till vilken nytta? Fåglar i Närke 3:98–101.